

VIRTUS

22 | 2015

Maarten Prins

Heren van Holland

Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)*

37

Het is gebleken dat de visie (...) dat het regentenpatriciaat er naar streefde de adel te evenaren door de aankoop van heerlijkheden en het najagen van adellijke titels, op zijn zachtst gezegd ongenueanceerd is. Het bezit van heerlijkheden was – en bleef ook in de achttiende eeuw – uitzonderlijk onder de stedelijke aristocratieën. (...) Het blijft voorlopig een onopgeloste vraag wie de nieuwe, niet-adellijke bezitters van heerlijkheden dan wèl waren.¹

Gegevens over het bezit en de exploitatie van Hollandse heerlijkheden worden in historische literatuur veelvuldig aangehaald ter ondersteuning van allerlei theses op het gebied van de regionale geschiedenis van Holland. In *Van ridders tot regenten* gebruikte Henk van Nierop het behoud of verwerven van heerlijkheden als graadmeter voor macht en welstand bij Hollandse edelen. Ook de kwestie in hoeverre kan worden gesproken van een ‘aristocratisering’ van Hollandse regenten, werd in belangrijke mate beargumenteerd aan de hand van het bezit van heerlijkheden. Ik doel hier op de gezaghebbende monografieën waarin Joop de Jong, Luuc Kooijmans en Maarten Prak de leefwereld van achttiende-eeuwse Goudse, Hoornse en Leidse regenten in kaart brachten.²

* Ik ben Jaap Geraerts, Tamara van Kessel, Marit Hooijboer en vooral Henk Looijesteijn zeer veel dank verschuldigd voor hun nuttige correcties en aanvullingen. Tevens dank ik de anonieme referenten voor hun suggesties en commentaar.

1 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (1984; Amsterdam, 1990) 8-9.

2 J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1780* (Amsterdam, 1985) 236-

Sinds Van Nierop ruim dertig jaar geleden de vraag opwierp wie de niet-adellijke bezitters van heerlijkheden waren, is onze kennis over zeventiende- en achttiende-eeuwse Hollandse elites verder toegenomen.³ Tot nu toe is echter nog altijd niet bekend wie de heren en vrouwen waren van alle heerlijkheden in deze periode of hoe de overdracht van heerlijkheden tussen groepen verliep. Op grond van steekproeven of regionale studies werden herhaaldelijk gissingen gedaan, maar een overzicht van alle eigenaars van heerlijkheden ontbrak. Het was zelfs niet precies bekend hoeveel heerlijkheden er eigenlijk waren. Met als doel dit hiaat in kennis te dichten, startten Henk Looijesteijn en ik in 2001 een verkennend onderzoek. Vervolgens heb ik de afgelopen jaren gegevens verzameld en een database aangelegd over alle heerlijkheden van het gewest Holland en hun eigenaars in de periode 1500-1795. Dit komt neer op ruim vierhonderd beleende heerlijkheden en vijftienghonderd personen (heren en vrouwen en hun directe familieleden).

38 Door onderzoeken van Antheun Janse en Van Nierop kennen we de situatie tussen ca. 1500 en 1650: het overgrote deel van de heerlijkheden in Holland was in deze periode in handen van edelen.⁴ Hierdoor domineerden zij het bestuur, de rechtspraak en de economische activiteit op het platteland. Tot deze groep heren behoorden Hollandse edelen, een aantal edelen uit andere gewesten en edelen uit het buitenland. Steden en burgers bezaten ook heerlijkheden, maar edelen hadden verreweg de meeste heerlijkheden in handen. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw stierven echter zeer veel Hollandse adellijke geslachten uit, een proces dat ook in andere gewesten van de Republiek optrad.⁵ Was er rond 1555 nog een 'kerngroep' van 29 geslachten, rond 1800 waren er nog maar zes over.⁶ Wat gebeurde er met de heerlijkheden van uitgestorven geslachten als Mathenesse, Assendelft, Poelgeest en Brederode? Welke groepen namen de heerlijkheden van deze Hollandse edelen over?

243; L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780* (Amsterdam, 1985) 174-178; M. Prak *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* ('s-Gravenhage, 1985) 242-250.

- 3 Voor overzichten van studies op het gebied van elites, zie M.G.J. Duijvendak en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen, 1993). Voor meer recente overzichten, zie C. Gietman, 'Adel tijdens Opstand en Republiek. Oude en nieuwe perspectieven', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XIX (2012) 49-62; en Y. Kuiper, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XIX (2012) 63-82.
- 4 A. Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het register *Valor Feodorum*', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, I (1998) 163-204; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 127-132, 172.
- 5 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen, 1972) 346-347; H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelanders adel (1600-1800)* (Groningen, 1981) 112, 408-409; Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 91-91; J.C. Streng, 'Le métier du noble. De Overijsselse Ridderschap tussen 1622 en 1795', in: A.J. Mensema, J. Mooijweer en J.C. Streng, ed., *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 51.
- 6 Dit waren Van den Boetzelaer, Van der Does, Van der Duyn, Van Foreest en Van Wassenaer. Leden van de bastaardtak Nassau la Lecq heb ik tot de Hollandse adel gerekend. De geslachten Van der Does, Nassau la Lecq en Van der Duyn stierven uit in respectievelijk 1810, 1824 en 1947. Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 46-48.

In dit artikel komen enkele conclusies uit het onderzoek naar voren. De ontwikkeling van het bezit van heerlijkheden onder edelen en regenten wordt inzichtelijk gemaakt. Aangezien voor het gewest Zeeland een onderzoek is gedaan naar het heerlijk bezit bij stedelijke elites, zullen resultaten waar mogelijk worden vergeleken met de door Jeanine Dekker onderzochte Zeeuwse heren.⁷ Daarnaast worden enkele bekende theorieën over het bezit van heerlijkheden onder regenten getoetst aan de hand van het verzamelde cijfermateriaal. In tegenstelling tot de suggestie van Van Nierop zal blijken dat Hollandse regenten in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw uitgroeiden tot de grootste groep bezitters van heerlijkheden.

Theorieën over het bezit van heerlijkheden onder regenten

Over het bezit van heerlijkheden onder regenten is veel gepubliceerd in het kader van het 'aristocratiseringsdebat'. Het ging daarbij om de vraag of de zeventiende- en achttiende-eeuwse regenten in sociaal en politiek opzicht een gesloten elite vormden en of zij doelbewust trachtten de adel in levenswijze te benaderen. De studies van De Jong, Kooijmans en Prak nuanceerden deze voorstellingen. Onderdeel van die revisie was een relativering van het verwerven van heerlijkheden door regenten. De typische Hollandse regent werd door deze auteurs neergezet als een rentenier die zich door middel van een deftige levensstijl onderscheidde van zijn medeburgers, maar zich verre hield van risicovolle investeringen. De regenten belegden voornamelijk in staatsobligaties. Het aanschaffen van 'adellijke' attributen als heerlijkheden, landgoederen, kastelen of buitenlandse titels zou de hobby zijn geweest van een minderheid van uitgerangeerde regenten en excentriekelingen.⁸

Deze eerste stelling kent een aantal bijkomende vraagstukken die ook geanalyseerd zullen worden. Als de regenten weinig heerlijkheden verwierven, wie kochten dan de heerlijkheden van uitgestorven adellijke geslachten? Willen we spreken van een geringe belangstelling voor heerlijkheden onder regenten, dan zou het aantal regenten als percentage van het totaal aantal heren ook laag moeten zijn. En hoe representatief zijn de regenten uit Hoorn, Gouda en Leiden als we hun bezit van heerlijkheden vergelijken met dat van collega's uit andere steden?

Een tweede stelling, die gevonden kan worden in Maarten Praks artikel 'Aristocratisering', behelst dat het patriciaat van de achttiende eeuw 'zelfbewuster' zou zijn geworden en dus minder belangstelling had voor het verwerven van heerlijkheden dan in het begin van de zeventiende eeuw. Juist rond 1600, toen de regentenheerschappij

7 J. Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden op het Zeeuwse platteland, 1678-1848. Een verkenning van de macht van de stedelijke elite in het buitengebied', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2006) 137-138, 143-149, 154-155.

8 De Jong, *Met goed fatsoen*, 236-243, 249-250; Kooijmans, *Onder regenten*, 174-178, 206, 210; Prak, *Gezeten burgers*, 242-250, 260, 261; M. Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen, 2002).

nog maar kort gevestigd was, werden veel heerlijkheden aangekocht door regenten.⁹

De derde stelling die ik zal behandelen, veronderstelt een sterke correlatie tussen politieke factoren en het verwerven van heerlijkheden. Volgens D.J. Roorda zouden tijdens de stadhouderloze periodes 1650-1672 en 1702-1747 veel regenten statusverhogende goederen (zoals heerlijkheden) hebben aangeschaft, meer dan tijdens de periodes waarin er een stadhouder fungeerde. Zonder stadhouder laaide de factiestrijd hoog op. Verhevigde concurrentie zou meer regenten ertoe gedreven hebben heerlijke titels aan te schaffen, in een poging zichzelf een hogere status aan te meten.¹⁰

Opzet van het onderzoek

40 Het onderzoek naar heerlijkheden en hun bezitters richtte zich op alle heerlijkheden in het gewest Holland tussen 1500 en 1795. Dit gewest omvatte ongeveer de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland en het westelijk deel van Noord-Brabant. Het startpunt 1500 maakte het mogelijk cijfers te vergelijken met de gegevens bij Van Nierop, die de situatie tussen 1500 en 1650 analyseerde. Als eindpunt lag 1795 voor de hand, aangezien na de Franse inval heerlijke rechten werden afgeschaft.

Van de heerlijkheden verzamelde ik onder meer gegevens over het aantal huizen in de heerlijkheid, de aan de heerlijkheid verbonden rechten en de omvang van het gebied waar de heerlijke rechten betrekking op hadden. Van de eigenaars van heerlijkheden bracht ik onder meer bestuurlijke functies, sociale status, familieleden en woonplaats in kaart. Voor alle heren en vrouwen legde ik vast in welke periode zij in bezit waren van welke heerlijkheden en hoe zij deze hadden verworven (erf of koop). De tabellen en grafieken in dit artikel zijn gebaseerd op deze gegevens.

Uit methodologische overwegingen heb ik het onderzoek beperkt tot die heerlijkheden waar bestuurlijke en juridische bevoegdheden aan verbonden waren. Heerlijkheden die de eigenaar bepaalde prerogatieven gaven (zoals het recht een titel te voeren) maar geen bestuurlijke of justitiële voorrechten, zijn buiten beschouwing gelaten.¹¹ Dit betekent dat met name een aantal ridderhofsteden niet in het onderzoek betrokken is.¹² Johan Basius, rekenmeester bij de Grafelijkheidsrekenkamer van Holland, kocht in 1614 de heerlijkheid Holy voor 24.400 gulden.¹³ Holy omvatte een to-

9 M. Prak, 'Aristocratisering', *Spiegel historiael* (1988) 226-232.

10 D.J. Roorda, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', in: W.W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1983) 118-142.

11 Een andere groep die niet in het onderzoek is betrokken, betreft heerlijkheden waarvan het grondgebied onder water gelopen was. Dit betreft achttien heerlijkheden, voornamelijk in de Zuid-Hollandse Waard.

12 In *Batavia illustrata* noemt Simon van Leeuwen 195 'adellijke huysen, sloten en castelen'. In hoeverre deze lijst een betrouwbaar beeld geeft van het aantal adellijke huizen in Holland, is mij niet bekend. Slechts enkele huizen uit de lijst van Van Leeuwen, waar heerlijke rechten aan verbonden waren, zijn in mijn onderzoek als heerlijkheid opgenomen. S. van Leeuwen, *Batavia illustrata, ofte verhandelinge vanden oorspronk, voortgank, zeden, eere, staat en godtsdienst van Oud Batavien, mitsgaders van den adel en regeringe van Hollandt* ('s-Gravenhage, 1685) 1212 e.v.

13 M.A. Bijl, *De voormalige heerlijkheid Holy in Vlaardingen-ambacht* (Vlaardingen, 1968); M.A. Struijs, 'Holy te Vlaardingen', J. Stöver, e.a., ed., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen, 2002)

ren, een herenhuis en een boerderij. Basius kon zich nu heer van Holy noemen, maar het bezit van deze ridderhofstad onder Vlaarding-ambacht gaf hem geen bestuurlijke of justitiële privileges. Holy is dus niet in het onderzoek betrokken.

Definitie van het begrip heerlijkheid

Een heerlijkheid kan het best opgevat worden als een geheel van economische, juridische en bestuurlijke rechten. De ‘heer’ of ‘vrouwe’ oefende deze rechten uit binnen een bepaald gebied.¹⁴ Dat gebied kon heel klein zijn maar ook meerdere dorpen of een kleine stad omvatten. De heer van Vrijenes regeerde over een terrein van veertig morgen (ca. 34 hectare) bij Bodegraven waarop twee huizen en een molentje stonden.¹⁵ De heer van Vianen beschikte over een semionafhankelijk staatje van 5696 morgen (ca. 5083 hectare), dat in 1725 een marktwaarde vertegenwoordigde van 898.200 gulden.¹⁶

Heerlijkheden ontstonden als onderdeel van het middeleeuwse leenstelsel. Vorsten, zoals de graaf van Holland, gaven bestuurlijke en juridische bevoegdheden en economische voorrechten in leen uit aan leenmannen. Deze mochten een deel van het gebied van hun heer besturen. Als tegenprestatie moesten zij de vorst trouw beloven, hem in tijden van oorlog met een aantal gewapende mannen bijstaan en bepaalde opbrengsten afdragen aan de leenheer.

De belangrijkste voorrechten van de heer of vrouwe waren:

- Bestuurlijke voorrechten. De heer benoemde lokale bestuurders, vaardigde keuren en ordonnanties uit en hief belastingen binnen de heerlijkheid.
- Het recht om in het gebied van de heerlijkheid justitie uit te oefenen of dat te laten doen door een schout of baljuw. Bij heerlijkheden waar de heer het recht had ernstige misdaden te berechten (waarvoor lijfstraffen of de doodstraf voor gegeven werden) spreken we van ‘hoge heerlijkheid’. In ‘lage heerlijkheden’ of ‘ambachtsheerlijkheden’ berechttten de dienaren van de heer overtredingen tot een bepaalde maximumboete en oefenden zij de civiele justitie uit (dit omvatte onder meer registratie van huwelijksvoorwaarden, testamenten en overdrachten van onroerend goed).
- Economische voorrechten, zoals het jachtrecht, het recht van de wind, het visrecht of het recht om turf te steken. Deze rechten werden door de heer veelal verpacht.

335-339.

14 Veel auteurs hebben goede beschrijvingen van heerlijke rechten gegeven. Voor een uitgebreide omschrijving, zie o.a. A. Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1770* (Zutphen, 2012) 29-32.

15 G.A.F. Maatje, ‘Vrijenes: het land en de huizen’, *Heemtijdinghen, orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging*, XXXIV (1998) 1-4. Een Rijnlandse morgen was circa 0,85 hectare. A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* (5 dln.; 's-Gravenhage 1905-1907), II, 1164-1166.

16 T. Salmon en J. Wagenaar, *Hedendaegsche historie, of tegenwoordige staet van alle volkeren; in opzichte hunner landsgelegenheit, personen, klederen, gebouwen, zeden, wetten, gewoontens, etc.* (39 dln.; Amsterdam, 1729-1803), VII, 513.

- Het recht de titel ‘heer’ te voeren. De raadpensionaris Mr. Johan de Witt (1625-1672) kocht in 1661 enkele heerlijkheden van de edelman Johan van Merode. Nu kon hij zich mr. Johan de Witt, heer van Zuid- en Noord-Linschoten, Snelrewaard, Hekendorp en IJsselveere noemen. Patriciërs die heerlijkheden kochten, gingen daarmee niet tot de adel behoren, al gaf het voeren van een titel en het uitoefenen van heerlijke rechten wel een adellijke glans aan de eigenaar en zijn familie.

Veel heren bezaten eigendommen binnen de heerlijkheid, bijvoorbeeld een voornaam huis, een landgoed, tiendrechten of landerijen. Deze eigendommen werden vaak als één geheel samen met de heerlijke rechten vererfd of verkocht. Toch was het uitoefenen van heerlijke rechten strikt genomen niet afhankelijk van een huis of grondbezit.

Het belenen met heerlijkheden had in de zestiende eeuw al iets archaisch. Belangrijke onderdelen van het leenstelsel, zoals het dienen in het leger van de vorst, waren reeds lang in onbruik. In theorie stond het de leenheer vrij om, bij de dood van de heer, een nieuwe heer aan te stellen. In de praktijk wees de leenman een erfgenaam aan die hem in het leen opvolgde, tegen betaling aan de leenheer. In tegenstelling tot wat de term ‘leen’ suggereert, waren de lenen een vorm van eigendom geworden: zij konden vererven of verkocht worden door leenmannen, zonder voorafgaande toestemming van de heer. Tegen betaling aan de leenheer wees de leenman zelf een nieuwe heer aan die hem in het leen opvolgde. Nadat de laatste graaf van Holland, Filips II, in 1581 van zijn rechten vervallen werd verklaard, traden de Staten van Holland in zijn plaats als leenheer. De heren ontvingen hun lenen nu uit handen van de Staten.

De meeste dorpen en kleinere steden van het graafschap Holland werden bestuurd door een heer, bestuur en rechtspraak waren in deze plaatsen in particuliere handen. De grotere steden werden overigens niet door heren, maar door ‘eigen’ magistraten bestuurd. Na de Franse inval van 1795 werden alle heerlijke rechten afgeschaft, om gedeeltelijk weer ingevoerd te worden na 1813. De grondwetswijzigingen van 1848 maakten een einde aan de bestuurlijke en juridische bevoegdheden van heren, al bleven sommige rechten voortbestaan als zakelijk recht.

Voor de heer was het bezit van een heerlijkheid een bron van inkomsten, status en macht. Conclusies ten aanzien van het bezit van heerlijkheden zijn dus van belang voor ons begrip van elitevorming, rechtsgeschiedenis en ontwikkeling van het lokaal bestuur.

Het aantal heerlijkheden

Het aantal (beleende) heerlijkheden blijkt op basis van mijn onderzoek groter dan tot nu toe aangenomen werd. Op basis van het vijftiende-eeuwse *Valor feodorum* kwam Janse tot een totaal van 132 ambachtsheerlijkheden en een ‘twintigtal’ hoge heerlijkheden.¹⁷ Dit lijkt mij veel te weinig: Van Nierop noemt al 240 hoge heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden, gebaseerd op een lijst die werd opgesteld door de president

17 Janse, ‘Het leenbezit van de Hollandse ridderschap’, passim.

van het Hof van Holland, Gerrit van Assendelft (tabel 1).¹⁸ De lijst geeft de situatie rond 1554 weer.¹⁹ Van Assendelft vermeldt heerlijkheden in handen van particulieren, steden en (religieuze) instellingen. Heerlijkheden in bezit van de grafelijkheid worden buiten beschouwing gelaten en zijn geen onderdeel van die 240 heerlijkheden. Overigens, Van Nierop volgt de overdracht (het verlei) van geclusterde heerlijkheden, waardoor zijn aantal heerlijkheden lager dan 240 uitkomt.

TABEL 1 EIGENAARS VAN HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN IN VAN NIEROP, VAN RIDDERS TOT REGENTEN

eigenaars	Peiljaar					
	1490	1525	1555	1585	1620	1650
Soort eigenaars						
Hollandse edelen	89	95	84	79	65	56
Andere edelen	36	35	50	59	48	49
Burgers	17	22	23	26	44	52
Steden	0	1	5	3	14	14
Clerus	1	1	1	0	1	1
Waterschappen	0	0	0	1	4	1
Onbekend	9	6	5	3	5	6
Totaal aantal heerlijkheden	152	160	168	171	181	179
Totaal aantal heerlijkheden volgens lijst Van Assendelft			240			

43

De lijst van Van Assendelft is zeer onvolledig. Een aantal heerlijkheden (55) bestond rond 1554 eenvoudigweg nog niet; deze heerlijkheden werden later ingepolderd of ontstonden door afsplitsing van een andere heerlijkheid. Soms is de lijst bewust kort, bijvoorbeeld als er vermeld wordt: 'Den heer van Brederode, als heer van Vyanen met eenige dorpen'. Hier worden ambachtsheerlijkheden, die onder de hoge heerlijkheid Vianen vallen, alleen impliciet genoemd. De lijst van Van Assendelft laat ook enkele heerlijkheden buiten beschouwing die zeer beperkt van omvang waren, zoals Vrije Hoef en Schoot.²⁰ Maar er zijn ook omissies die minder goed te verklaren zijn. De

¹⁸ De lijst is ook afgedrukt in Van Leeuwens *Batavia illustrata*. Hoeveel heerlijkheden Van Assendelft noemt, is open voor interpretatie. Veel heerlijkheden gaan schuil achter vermeldingen als 'Vyanen, met eenige Dorpen'. Van Leeuwen, *Batavia illustrata*, 684-686; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 255-263, 270-272.

¹⁹ De heer van Onsenoort, Hijbrecht van Wijck, was heer tot 1554, toen Agnes van Wijck beleend werd. In de kantlijn staan toevoegingen bij drie heren die zijn overleden in 1555. Johan van Beieren van Schagen (1544-1618), 'Heere van Schagen en Barsingerhoorn' wordt 'anno LIII' aangeduid als 'een jongen van vijf of ses jaren'. Van Leeuwen, *Batavia illustrata*, 685.

²⁰ Van Assendelft zelf staat vermeld als 'Gerrit, heer van Assendelft, Eemskerck, ambaghts-heer van Castricum (...), Cralingen, Ouwerscie, den Hogen Ban, en Schiebroek'. Zijn slot Assumburg, dat binnen de muren een hoge heerlijkheid was, wordt dus niet vermeld. Ook wordt een aantal allodiale heerlijkheden (heerlijkheden die in eigendom waren en waarvoor geen beleningen plaatsvonden) buiten beschouwing gelaten, al vermeldt de lijst er vier: Capelle aan den IJssel, Etershem, Oosthuizen met Hobrede en Vianen. Van Adriaan van Mathenesse worden alleen Riviere en de ambachtsheerlijkheid Mathenesse genoemd, maar niet de allodiale hoge heerlijkheid Mathenesse.

heer van Cruyningen staat bijvoorbeeld vermeld als heer van Hazerswoude, maar niet als heer van Heenvliet.²¹ Vooral met betrekking tot de steden is de lijst onvolledig. Van de vier heerlijkheden in bezit van de stad Gouda wordt alleen Kort Haarlem genoemd.²² Van de steden Leiden, Monnikendam en Gorinchem ontbreken zelfs alle heerlijkheden. Deze lijst van leenmannen geeft dus een zeer onvolledig beeld van alle Hollandse heerlijkheden. We zullen overigens zien dat ook met een hoger aantal heerlijkheden mijn conclusies over de periode 1500-1650 niet veel afwijken van die van Van Nierop.

TABEL 2 HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN, 1500-1790

In handen van	Peiljaar										
	1500	1530	1560	1590	1620	1650	1680	1710	1740	1770	1790
Particulieren, steden, instellingen	263	280	291	288	300	318	308	309	429	428	428
Onbekend	95	79	70	45	36	26	29	25	27	40	39
Grafelijkheid	149	151	151	181	186	186	195	199	82	77	77
Totaal	507	510	512	514	522	530	532	533	538	545	544

44

Mijn gegevens zijn voornamelijk gebaseerd op de repertoria op de lenen (zoals gepubliceerd door J.C. Kort en C. Hoek in *Ons voorgeslacht*), de *Tegenwoordige staat der Nederlanden* (1750), een lijst heerlijkheden in de *Geschiedkundige atlas van Nederland* (1935) en de lijst heerlijkheden opgesteld door Gerrit van Assendelft. Alleen door deze lijsten onderling te vergelijken en aan te vullen aan de hand van vele regionale studies en literatuur over specifieke heerlijkheden, bleek het mogelijk een min of meer volledig beeld te krijgen.

Voor het jaar 1650 telde ik 318 beleende heerlijkheden, een kleine 186 in handen van de Staten van Holland en 26 met een onbekende eigenaar (tabel 2). Aangezien het onderzoek zich voornamelijk richtte op de zeventiende en achttiende eeuw, ligt het aantal onbekende heren voor de zestiende eeuw wat hoger. Heerlijkheden waarvan de eigenaar onbekend was, konden beleend zijn, of in de handen van de grafelijkheid (c.q. de Staten van Holland) zijn. Om deze reden hebben we vanaf 1650 meer zekerheid over het aantal heerlijkheden in handen van particulieren dan voor de perio-

21 Andere voorbeelden van onvolledige vermelding: Floris van Assendelft wordt wel genoemd, als heer van Hendrik-Ido-Ambacht en half-Kijfhoek, maar niet als heer van Goudriaan. Snelrewaard wordt niet genoemd, andere bezittingen van de burggraaf van Montfoort wel (Korte Linschoten, Hekendorp en den Indijk). De abt van Egmond was naast heer van Abswoude ook heer van Zuidwijk bij Boskoop. De abdis van Rijsenburg was naast vrouwe van Boskoop en Rijsenburg ook vrouwe van Akkersdijk en Vrouwenvenne.

22 De overige drie waren: Vrijhoef, het Land van Stein en Broek, Tuil en 't Weegje (anno 1555, later verkreeg de stad Gouda nog vijf heerlijkheden). Van de stad Delft worden twee heerlijkheden (Biesland en Overschie) niet vermeld.

de 1500-1650. In de periode waarin het aantal onbekende heren laag is (vanaf 1650) komt het aantal heerlijkheden in handen van particulieren, steden en instellingen uit op 309 tot 318. Na 1722, toen de Staten van Holland het grootste deel (104) van hun ambachtsheerlijkheden verkochten, schommelde het totaal rond de 428. Dat het aantal beleende heerlijkheden van jaar tot jaar verschilde, komt doordat heerlijkheden veelvuldig gesplitst dan wel samengevoegd werden, of door de Staten van Holland werden aangekocht of verkocht.

Groepen heren en vrouwen

De heren en vrouwen van Hollandse heerlijkheden zijn in de volgende groepen verdeeld: Hollandse edelen, buitengewestelijke edelen (edelen uit andere gewesten van de Republiek), buitenlandse edelen, regenten, burgers, steden, instellingen (de Ridderschap, liefdadige instellingen, religieuze instellingen), de Grafelijkheid en de Staten van Holland (tabel 3).²³ Hoge ambtenaren in dienst van gewestelijke instellingen of instellingen op het niveau van de Generaliteit, heb ik tot een aparte categorie gerekend, om hen te kunnen onderscheiden van stedelijke regenten. Soms hadden de inwoners van de heerlijkheid zelf de heerlijkheid aangekocht. Er waren nog enkele gevallen waarin bezwaarlijk een persoon als heer kon worden aangewezen, omdat verschillende personen gezamenlijk de heerlijkheid bezaten. Voor een aantal heerlijkheden gold dat de heerlijkheid voor langere tijd betwist werd tussen erfgenamen.²⁴ Ook de prinsen van Oranje en de koning van Pruisen zijn als aparte groepen gerekend.

45

Bij de aantallen heerlijkheden die deze groepen bezaten, moeten we bedenken dat het hier steeds gaat om *Hollandse* heerlijkheden. Veel heren bezaten ook heerlijkheden in andere gewesten. Het totaal aantal heerlijkheden van deze groepen zal dus hoger zijn geweest, ook al omdat bij afbakening van het begrip 'heerlijkheid' voor een strakke begrenzing gekozen is. De Leidse burgemeester Gerard Meerman, die in 1771 voor 100.000 gulden de Gelderse heerlijkheid Vuren en Dalem aanschafte, leverde zijn groep, de regenten, in dit onderzoek dus geen extra 'punt' op. Bij gebruik van de cijfers in de tabellen 3 en 4 dienen we er verder rekening mee te houden dat veel heerlijkheden in handen waren van de grafelijkheid of de Staten van Holland; deze staan niet vermeld in tabellen 3 en 4, evenmin de heerlijkheden waarvoor geen eigenaar kon worden getraceerd. Tussen 1722 en 1741 verkochten de Staten van Holland veel van hun heerlijkheden, hierdoor schoot het aantal beleende heerlijkheden omhoog.

²³ Indien edelen functioneerden als hoge militairen, zijn zij onder de adel gerekend en niet onder de hoge militairen. Hetzelfde geldt voor edelen als hoge ambtenaren of regenten. Bij Van Nierop zijn regenten en andere niet-edelen overigens één categorie: 'burgers'.

²⁴ Indien meerdere personen, die tot dezelfde sociale categorie behoorden (bijvoorbeeld: 'regenten'), gezamenlijk één heerlijkheid in bezit hadden, is de heerlijkheid niet gerekend als in bezit zijnde van 'veel verschillende personen', maar als in bezit van de sociale categorie waartoe de personen behoorden (in dit geval: 'regenten'). Op gelijke wijze ben ik omgegaan met heerlijkheden die betwist werden tussen personen die tot dezelfde sociale categorie gerekend kunnen worden.

TABEL 3 AANTALLEN HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN ALS LEEN VAN GROEPEN HEREN, 1500-1790

Groep	Peiljaar										
	1500	1530	1560	1590	1620	1650	1680	1710	1740	1770	1790
Hollandse adel	151	131	116	107	87	87	72	44	29	39	38
Overige adel	39	58	73	70	54	49	47	45	30	30	27
Oranje-Nassau	14	20	27	23	30	29	28	5	22	31	31
Regenten	5	13	16	18	27	40	52	77	138	135	130
Hoge ambtenaren	10	14	14	10	18	19	13	11	14	9	11
Burgers	2	2	3	8	19	31	24	24	64	51	60
Hoge militairen	0	0	0	0	2	5	4	6	10	10	5
Steden	13	15	17	24	31	31	40	47	69	72	74
Inwoners	2	2	2	4	6	7	7	7	27	36	37
Instellingen	12	12	12	7	7	4	4	5	5	5	5
Buitenlandse vorst	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Velen of betwist	15	13	11	17	19	16	17	38	13	10	10
Totaal beleend	263	280	291	288	300	318	308	309	431	428	428

46

TABEL 4 HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN ALS LEEN VAN GROEPEN HEREN, 1500-1790 (PERCENTAGES)

Groep	Peiljaar										
	1500	1530	1560	1590	1620	1650	1680	1710	1740	1770	1790
Adel	78	75	74	69	57	52	48	30	19	23	22
Regenten en ambtenaren	6	10	10	10	15	19	21	28	35	34	33
Burgers	1	1	1	3	6	10	8	8	15	12	14
Hoge militairen	0	0	0	0	1	2	1	2	2	2	1
Steden	5	5	6	8	10	10	13	15	16	17	17
Inwoners	1	1	1	1	2	2	2	2	6	8	9
Instellingen	5	4	4	2	2	1	1	2	1	1	1
Buitenlandse vorst	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
Velen of betwist	6	5	4	6	6	5	6	12	3	2	2
Totaal (%)	102	101	100	99	99	101	100	99	99	99	99

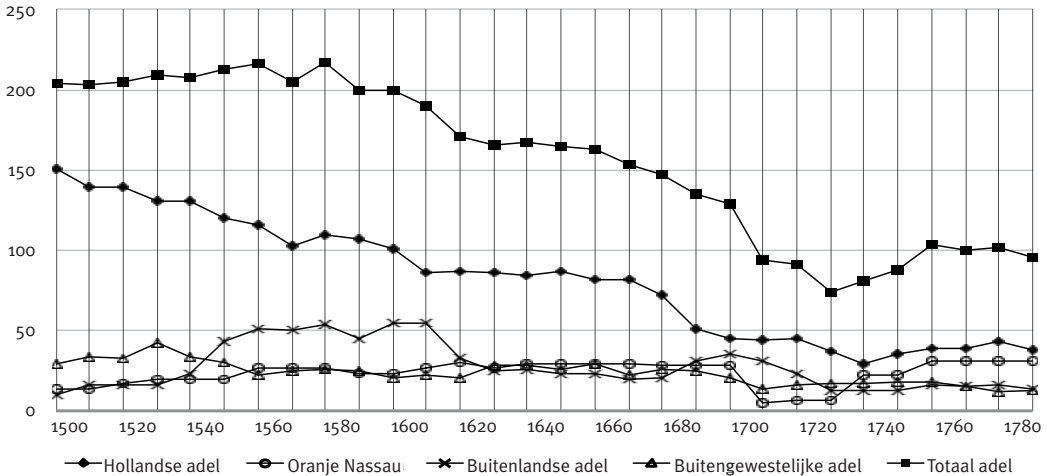
Bekijken we de ontwikkeling van de groepen eigenaars tussen 1500 en 1795 (tabel 3), dan valt direct een grote lijn op. Het gezelschap Hollandse heren en vrouwen ontwikkelde zich van een overwegend door edelen gedomineerde groep naar een bont gezelschap van eigenaars: edelen, regenten, hoge ambtenaren, burgers, steden en alle inwoners samen hielden rond 1795 elk tientallen heerlijkheden in leen. De ontwikkeling van het bezit van heerlijkheden zal nu voor de afzonderlijke groepen worden geanalyseerd.

De ontwikkeling van bezit van heerlijkheden onder edelen

Zoals uit de cijfers in tabellen 3 en 4 blijkt, was het overwicht van de adel en met name de Hollandse adel in 1500 overweldigend. De Hollandse edelen bezaten minstens 151 heerlijkheden, meer dan enig andere groep daarna nog zou bezitten. Alle edelen samen bezaten meer dan 204 heerlijkheden, (78 procent van alle heerlijkheden). Heerlijkheden waren van groot belang voor de economische en sociale positie van edelen. Hun macht en inkomsten waren voor een groot deel gebaseerd op hun bezit van heerlijkheden en de daaraan verbonden rechten. Heerlijkheden stonden bovendien centraal in de beleving van wat we de 'identiteit' van een geslacht kunnen noemen. Edelen ontleenden (een deel van) hun geslachtsnaam aan heerlijkheden ('Van Mathenesse', 'Van Wassenaer Obdam') of hadden omgekeerd hun geslachtsnaam aan de heerlijkheid gegeven (zoals bij het ambacht 'Foreest' gebeurde). Binnen de heerlijkheid bevond zich veelal een kasteel of voornaam huis van het geslacht. In de plaatselijke kerk lieten de heren rouwborden, herenbanken en een familiegraf aanbrengen.

Edelen waren dus niet snel geneigd hun heerlijkheden te verkopen. Toch liep, als gevolg van uitsterven van veel adellijke families, het aantal heerlijkheden beleend aan Hollandse edelen over de gehele periode terug. Ook het aantal heerlijkheden in handen van *alle* edelen (Hollandse edelen, edelen uit andere gewesten, buitenlandse edelen en de prins van Oranje samen) liep terug, zij het dat deze dalingen steeds met enige vertraging doorzetten. Buitengewestelijke en buitenlandse edelen erfden namelijk voortdurend bezit van Hollandse edelen, waarna de meeste van deze heerlijkheden binnen enkele generaties weer werden verkocht. Een voorbeeld hoe snel dit kon gaan biedt Armelina Nompar de Caumont la Force, dochter van de markies van Montpouillan. Zij kreeg in 1693 de heerlijkheden Ter Aar, Reeuwijk met Randenburg en Zwammerdam als huwelijksgeschenk van haar moeder Amelia Wilhelmina van Brederode. Deze lenen waren sinds mensenheugenis (al vóór 1244) in handen van de Brederodes. Armelina en haar echtgenoot maakten echter grote schulden en de Staten van Holland droegen haar heerlijkheden door middel van gedwongen verkoping over aan Cornelis van Aerssen, ontvanger-generaal van Holland, Zeeland en West-Friesland (1710).

GRAFIEK 1 AANTAL HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN IN BEZIT VAN HOLLANDSE EDELEN, BUITENLANDSE EDELEN, BUITENGEWESTELIJKE EDELEN EN HET HUIS ORANJE-NASSAU, 1500-1790

Uit grafiek 1 komt naar voren dat het aantal heerlijkheden in handen van edelen schoksgewijs daalde en er langere perioden waren waarin het aantal heerlijkheden in adellijk bezit stabiel bleef of zelfs licht steeg. Zoals bekend uit Van Nierops onderzoek, daalde gedurende de zestiende eeuw het aantal heerlijkheden in bezit van edelen nauwelijks. Het aandeel van de *Hollandse* adel nam wel sterk af, maar daartegenover stond een toename van het aantal heerlijkheden in handen van buitenlandse edelen. Door het huwelijk met Maria van Wassenaer kwamen bijvoorbeeld de heerlijkheden van Jan van Wassenaer in handen van het Zuid-Nederlandse geslacht De Ligne.

Uit de verzamelde gegevens komt naar voren dat tussen 1600 en 1630 de daling over de hele linie zeer sterk was. Gedurende de bestandsperiode 1609-1621 verkochten de katholieke geslachten AreMBERG, De Ligne en Egmond immers veel van hun heerlijkheden. De groep *Hollandse* edelen werd nog enigszins op peil gehouden, doordat prins Maurits in 1625 zijn bastaardzonen Willem en Lodewijk van Nassau 'la Lecq' de hoge heerlijkheden De Lek en Lekkerkerk en zes ambachtsheerlijkheden toebedeelde. Mede vanwege hun zitting in de Hollandse ridderschap, heb ik de leden van het geslacht Nassau la Lecq tot de Hollandse adel gerekend. Tot 1660 bleef het aantal heerlijkheden in handen van edelen vervolgens opvallend stabiel. Er waren aderlatingen, zoals het uitsterven van het geslacht Assendelft (1626), waardoor het grootste deel van de negen heerlijkheden van dit geslacht in handen kwam van de Van Renneses van Elderen, die zitting hadden in de Utrechtse ridderschap. Deze verkochten in 1669 en 1694 hun Hollandse bezit. Tegenover dit verlies stonden aankopen. De Duivenvoordes of Van Wassenaers, zoals zij zich nu weer gingen noemen, kochten

Wassenaer, Zuidwijk, Voorschoten en Veur ‘terug’ van de familie de Ligne.²⁵ Wigbold van der Does kocht Offem (1660), zijn kleinzoon voegde Langeveld en De Lucht aan het familiebezit toe (1695).²⁶ Noord-Waddinxveen en Sint Hubertusgerecht waren al door koop in handen gekomen van Dirk van Beieren van Schagen (1613), zijn zoon voegde daar Schagen en Burghorn (1676) aan toe.²⁷

In de periode 1660-1730 zette een tweede sterke daling in. Dit had opnieuw te maken met het uitsterven van geslachten. Na de dood van Adriaan van Naaldwijk (1666) kwamen drie heerlijkheden op de markt die zijn geslacht had geërfd van de familie Van Oldenbarnevelt. Met de dood van de laatste mansoor van het geslacht Mathenesse in 1671 kwamen zes heerlijkheden op de markt. Acht jaar later vielen met het uitsterven van het geslacht Brederode de hoge heerlijkheid Brederode en acht ambachtsheerlijkheden als ‘kwade lenen’ terug aan de leenheer, de Staten van Holland. De overige heerlijkheden van de Brederodes vererfden op buitenlandse adellijke verwanten, maar deze verkochten hun Hollandse bezit in 1725 aan de Staten.²⁸ Het geslacht Oem van Wijngaarden stierf uit in 1701, ook hierdoor kwamen enkele heerlijkheden in niet-adellijke handen. Na het overlijden van prins Willem III (1702) werden de heerlijkheden die hij zijn verre neef Johan Willem Friso had willen nalaten, betwist door een aantal kandidaten. De kwestie sleepte jaren voort, waarna de koning van Pruisen als erfgenaam van Frederik Hendrik uiteindelijk tien heerlijkheden kreeg toebedeeld (1732).

Voor een enkel geslacht waren er ook financiële moeilijkheden. In 1690-1692 zagen de Poelgeesten zich gedwongen vier hoge heerlijkheden en een ambachtsheerlijkheid te verkopen. Door het wanbeleid van Maurits Lodewijk kwamen de Nassaus la Lecq in acute geldnood. Zij verkochten al hun heerlijkheden behalve de hoge heerlijkheid van de Lek in 1722. Overigens slaagde een jongere tak er in de heerlijkheid Ouderkerk aan de IJssel, waar zich de familiegraven bevonden, terug te kopen.²⁹

Opmerkelijk genoeg was het aantal heerlijkheden in bezit van edelen gedurende 1730-1790 weer stabiel. Het omvangrijke bezit van tien heerlijkheden van Maria Isabella van Beieren Schagen raakte na haar dood versnipperd (1732), maar de adel wist zich te herstellen van dit dieptepunt, mede dankzij prins Willem V, die voor 700.000 gulden de tien heerlijkheden in handen van de koning van Pruisen voor de Oranjes terugkocht.

25 J. Aalbers, ‘Mutando non mutor. Van Wassenaer Warmont, Alkemade, Obdam (in het bijzonder), Duvenvoorde (na 1721), Catwijk, Sint Pancras. Late zeventiende en achttiende eeuw’, in: H.M. Brokken, ed., *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 153-199.

26 Nationaal Archief, 's-Gravenhage, Archief van het huis Offem en de families Van Limburg Stirum, Doys en Van der Does, inventaris IX, inv.nrs. 765, 824.

27 De Van Beierens van Schagen hadden Schagen eerder moeten verkopen aan de Zeeuwe edelman George van Cats (1658). Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 119; P. Noordeloos, ‘Heerlijkheden in Westfriesland’, *West-Friesland's oud en nieuw*, XXVI (1959) 51-112.

28 Dit waren Schoten, Schoorl, Zandvoort, Overveen, Akendam, Haarlemmerliede, Hofambacht en Velsen.

29 D. de Bruin, ‘De ambachtsheren en -vrouwen van Krimpen aan den IJssel vanaf 1722 of het einde der heerlijke rechten’, *Historische encyclopedie Krimpenerwaard*, XVII (1992) 89-119.

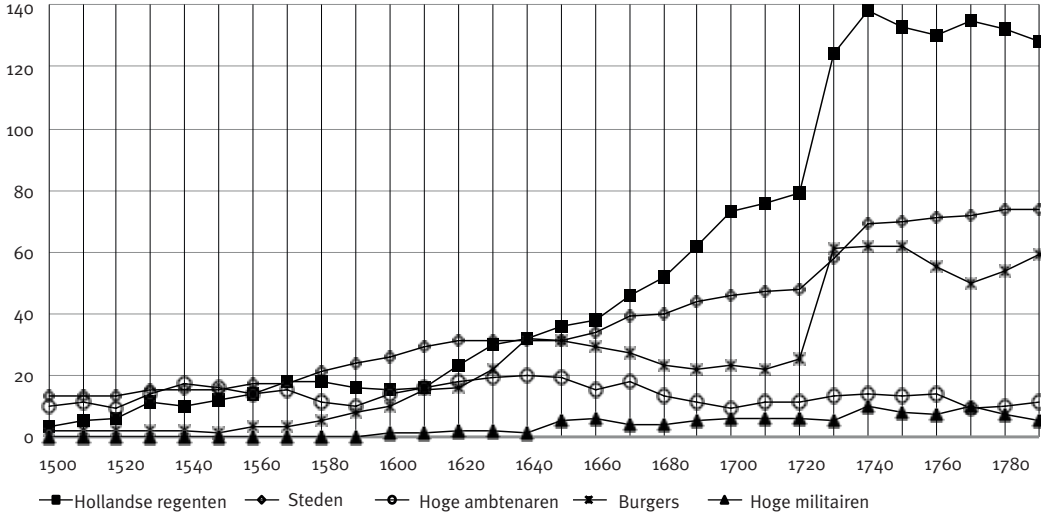

Overdragt der Pruisische Heerlykheden in Holland aen den Heere Prinse van Oranje en Nassau (*gravure*, Simon Fokke, 1754; coll. Rijksmuseum, Amsterdam)

Ontwikkeling van het bezit van heerlijkheden onder hoge ambtenaren en regenten

In de eerste jaren van het ontstaan van de Republiek blijkt er geen sterke belangstelling te hebben bestaan voor heerlijkheden onder de regenten van Hollandse steden (tabel 2). Tussen 1580 en 1610 daalde het aantal heerlijkheden in handen van regenten zelfs licht. Pas na 1610 nam het heerlijkheidsbezit onder hen toe. Echte verzamelaars van heerlijkheden, met duidelijke aspiraties het aanzien van hun geslacht te verhogen, treffen we in deze periode aan binnen de gelederen van de hogere ambtenaren. Hoewel zij getalsmatig een veel kleinere groep vormden, hielden zij in de zestiende en vroege zeventiende eeuw kwantitatief gelijke tred met de regenten. Rekenmeester Vincent Cornelisz. (1469-1550) was heer van Cabauw, Spierinkshoek, Ruijven, de Grote Lindt, Kethel, Dortsmonde, half Spaland en voor $\frac{4}{8}$ ste deel van Kromstrijen. Zijn zonen noemden zich naar hun heerlijkheden 'Cabau' of 'van den Ketel'.

GRAFIEK 2 AANTAL HOLLANDSE HEERLIJKHEDEN IN BEZIT VAN REGENTEN, STEDEN, AMBTENAREN, MILITAI-
REN EN BURGERS, 1500-1790.

Hun nazaten namen de naam 'Cuyck van Mierop' aan en claimden af te stammen van de baanderheren van Cuijk.

De raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt was een waardige exponent van deze trend. In 1594 kocht hij de heerlijkheid Stoutenburg (bij Amersfoort), die eerder in bezit geweest zou zijn van zijn familie. Om de claims over zijn adellijke afkomst kracht bij zetten, liet hij het leenverband omzetten in een erfleen. Voor zichzelf en zijn familie kocht Van Oldenbarnevelt vervolgens de Hollandse heerlijkheden Bakkum, Berkel en Rodenrijs en Groeneveld en de Utrechtse ridderhofstad Gunterstein, waarna hij zich vergeefs beijverde de immuniteitsrechten terug te krijgen die Gunterstein van oudsher had bezeten. Voor zijn zonen Reinier en Pouwels bedong hij De Tempel en Stormpolder, als erfdeel uit de familie van zijn echtgenote Maria van Utrecht.

Ook andere ambtenaren, zoals de raadpensionaris Johan de Witt en leden van de families d'Ablaing, Van Aerssen, Doubleth, De Jonge van Ellemeet, Le Leu de Wilhem, Pauw en Van Slingelandt wisten een respectabel aantal heerlijkheden te verwerven. Leden van deze families legden gefingeerde stambomen aan, zochten actief verheffing door buitenlandse vorsten of kochten doelbewust heerlijkheden om claims op adellijke status kracht bij te zetten.³⁰ De Van Aerssens onderscheidten ver-

30 Leden van de families De Jonge van Ellemeet, Le Leu de Wilhem en Van Slingelandt lieten stambomen falsificeren om claims op adellijke status te ondersteunen. K. Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam, 2006) 7; C.C. van Valkenburg, 'Het regentengeslacht (Le Leu) de Wilhem', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXV (1971) 132-180; M. van den Broeke, 'Kunst verzamelen, mecenaat en statusvertoon. De verzamelingen van Hendrik van Slingelandt (1702-1759) als distinctiemiddel', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XIX

François van Aerssen (1669-1740), heer van Sommelsdijk, vice-admiraal van Holland en Westfriesland. De familie Van Aerssen was afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Leden van de familie fungeerden als hoge ambtenaren en militairen. Hoewel niet van riddermatige afkomst wisten enkele leden toe treden tot de Hollandse Ridderschap. Koning Willem I erkende voor de Van Aerssens de titel van baron (*doek, Mattheus Verheyden, 1728; coll. Rijksmuseum, Amsterdam*)

schillende takken van de familie aan de hand van hun heerlijkheden: Van Aerssen van Hoogerheide/Voshol, Van Aerssen van Sommelsdijk en Van Aerssen van Wernhout. Naast ambtenaren leverde deze familie hoge militairen af. Zij slaagde er in om met steun van prins Maurits door te dringen tot het exclusief adellijke college van de Hollandse Ridderschap. Dit streven werd uiteindelijk 'beloond' toen koning Willem I het geslacht in 1826 erkende in de Nederlandse adel met de 'van ouds competerende' titel van baron. Toch bleef het aantal heerlijkheden in handen van ambtenaren relatief laag (schommelend tussen tien en twintig) in vergelijking tot de regenten.

Na een langzame start steeg het aantal heerlijkheden in handen van regenten sterk tot halverwege de achttiende eeuw. Hierbij valt op dat de stadhouderloze periodes 1650-1672 en 1702-1747 geen versnelling van dit proces brachten; de groei van het aantal heerlijkheden was tussen 1680 en 1700 zelfs hoger dan tussen 1700 en 1720. De regenten waren de grootste groep kopers van heerlijkheden bij de veiling van ambachtsheerlijkheden uit het bezit van de Staten van Holland in de jaren 1722-1741. Maar reeds voor deze uitverkoop hadden de regenten de adel (inclusief de

Johan Diederik Pompe van Meerdervoort (1697-1749), zijn nicht en echtgenote Johanna Alida Pompe van Meerdervoort (1691-1744) en hun dochter Maria Christina (1723-1781). Op de achtergrond het huis Meerdervoort bij Zwijndrecht (*paneel, Nicolaas Verkolje, 1724; Dordrechts Museum, Dordrecht*)

53

prins van Oranje) gepasseerd als bezitters van heerlijkheden. Gedurende de rest van de achttiende eeuw bleef het aantal heerlijkheden in handen van regenten stabiel en liep zelfs iets terug tussen 1740 en 1790.

Op de Zeeuwse eilanden Duiveland, Schouwen, Walcheren en Zuid-Beveland vond een soortgelijke ontwikkeling plaats. De opkomst van de regenten als heren kwam na de zestiende eeuw op gang en in de periode 1678-1740 was het overgrote deel van de Zeeuwse heerlijkheden in handen van het patriciaat geraakt. De regenten waren de belangrijkste kopers van heerlijkheden die door de steden Middelburg en Zierikzee en de Staten van Zeeland op de markt werden gebracht. Bij Dekker lijkt hun overwicht nog veel sterker dan in Holland.³¹

Heerlijkheden bezittende regenten treffen we vooral aan in Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht. Regenten uit niet-Hollandse steden hielden overigens vrijwel geen Hollandse heerlijkheden in leen, slechts enkele Zeeuwse regenten bezaten Hollandse heerlijkheden en Utrechtse regenten verwierven in de achttiende eeuw een

31 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 137, 143-149.

TABEL 5 AANTAL HEERLIJKHEDEN VAN REGENTEN, INGEDEELD NAAR HERKOMST, 1650-1795

Herkomst heer / vrouwe	Periode		
	1650-1700	1700-1750	1750-1795
Dordrecht	30	38	26
Amsterdam	20	35	46
Rotterdam	15	28	32
Leiden	2	24	24
Haarlem	5	7	16
Delft	8	9	9
Gorinchem	0	9	10
Alkmaar	4	10	4
Gouda	1	4	9
Den Haag	4	3	5
Hoorn	2	4	4
Utrecht	0	4	5
Brielle	2	1	2
Schoonhoven	0	2	3
Schiedam	0	2	2
Middelburg	4	0	0
Zierikzee	2	1	0
Vlissingen	0	0	2
Totaal	99	181	199

54

paar heerlijkheden in het grillige grensgebied tussen Holland en het Sticht. Omgekeerd vond ik wel veel Hollandse regenten met heerlijkheden buiten het gewest, al is dit niet systematisch onderzocht.³² Dit suggereert dat de Hollandse regenten koopkrachtig waren in vergelijking met edelen en regenten in de overige gewesten.

Opvallend is het hoge aantal heerlijkheden van regenten uit Dordrecht in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Patricische families als Beelaerts, Van Beveren, Van Blijenburgh, Braats, Everwijn, Van der Mijle, Onderwater, Pompe van Meerdervoort en De Roovere verwierven al vroeg in de zeventiende eeuw heerlijkheden en behielden hun heerlijkheden vaak zeer lang. Bij deze geslachten gold het verwer-

³² Van de Amsterdamse vroedschappen die tussen 1700 en 1795 werden benoemd, bezaten personen een heerlijkheid buiten Holland. Adellijke en patricische families uit Holland en Utrecht beschikten over een aanzienlijk deel van de heerlijkheden op enkele Zeeuwse eilanden. Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 143-144.

Portret van vermoedelijk de Dordtse vroedschap Pieter de Roovere (1602-1652), toezicht houdend op de zalmvisserij in de Merwede. Als ambachtsheer van Hardinxveld verkreeg De Roovere inkomsten uit de zalmvisserij (*doek, Aelbert Cuyp, ca. 1650; coll. Mauritshuis, 's-Gravenhage*)

ven van heerlijkheden als stap in een proces van verhoging van de eigen status, waartoe ook het verwerven van buitenlandse titels en verfraaien van stambomen behoorden.³³ De Dordtse burgemeester Arend Cornelisz. ging zich ‘van der Mijle’ noemen na zijn huwelijk met Cornelia van Alblas Jansdr., die de ambachtsheerlijkheid van de Mijle in zijn familie bracht. In 1570 verhief Filips II hem in de adelstand en de koning van Frankrijk verhief zijn kleinzoon Cornelis tot ridder. Deze titels hadden in Holland volstrekt geen geldigheid, maar onder druk van prins Maurits werd Arends kleinzoon Cornelis van der Mijle (1578-1642), heer van de Mijle, St. Anthonispolder, Dubbeldam, Alblas en Bleskensgraaf in de Hollandse Ridderschap opgenomen

³³ Volgens Van Leeuwen, *Batavia illustrata*, 861, zouden de Van Beverens afstammen van Diederik, jongere broer van Egbert, heer van Amstel. Dit wordt ook verhaald in D. van Hoogstraten, *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek, behelzende het voornaamste, dat vervat is in de woordenboeken van Morery, Bayle, Buddeus, enz.* (Amsterdam, 1733) 233-235.

(1613). Johann Pompe werd in 1491 tot ridder geslagen door de Duitse keizer Frederik III, waarna zijn familieleden tot 1661 nog een aantal verheffingen door de Engelse en Franse koning verwierven. Michiel Pompe kocht in 1608 de heerlijkheid en het kasteel Meerdervoort van de weduwe van de Luikse edelman Willem van Horion en ging zich 'Pompe van Meerdervoort' noemen. Zwijndrecht werd verkregen door erf, Hendrik Ido Ambacht en Kijfhoek gekocht van de Utrechtse edelman Frederik van Renesse (1662). Johan Diederik, vroedschap van Dordrecht, brak het oude kasteel Meerdervoort in 1723 af en liet een imposante buitenplaats in classicistische trant verrijzen. Huis en heerlijkheid Meerdervoort bleven in de familie tot 1827.

56

Het aantal heren in de vroedschappen van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht overtreft ruimschoots het aantal heren in de studies van Kooijmans, Prak en De Jong. Als we bijvoorbeeld het percentage heren in de vroedschap van Amsterdam uitrekenen, komen we op 24,5 procent over de periode 1700-1795, ver boven dat van Hoorn, Leiden of Gouda.³⁴ Het aantal heren-regenten bleef als percentage van het totale regentencorps van de Hollandse steden een minderheid, maar heerlijkheden waren een schaars goed en konden niet naar believen gekocht worden. Doorgaans kwamen maar enkele Hollandse heerlijkheden per jaar op de markt. Er waren genoeg jaren dat helemaal geen heerlijkheid te koop werd aangeboden. En ook al was er een mogelijkheid, het verwerven van een heerlijkheid vergde een investering van duizenden guldens. De door Kooijmans, Prak en De Jong onderzochte groep betreft de gehele vroedschap, inclusief de minst kapitaalkrachtige regenten, voor wie het niet mogelijk of verstandig was een dergelijke aanschaf te doen. Regenten met bescheiden middelen zullen niet geneigd zijn geweest een heerlijkheid aan te schaffen, wanneer de prijs van de meeste heerlijkheden in de tienduizenden guldens liep. De rijkere heren-regenten bezaten soms meerdere heerlijkheden, terwijl zij in genoemde studies steeds als één heerlijkheden bezittende regent worden meegewogen. De stelling dat er bij de regenten weinig belangstelling zou hebben bestaan voor het verwerven van heerlijkheden, is wat betreft de top van deze elite niet gerechtvaardigd.

Analysen we de locatie van heerlijkheden in bezit van regentenfamilies, dan zien we dat het verwerven van heerlijkheden door het stedelijke patriciaat in hoge mate afhankelijk was van lokale omstandigheden. Bij regenten zien we een duidelijke voorkeur voor heerlijkheden die gelegen waren in de omgeving van de stad waar zij hun ambten uitoefenden (tabel 6). Een goed bestuur van de heerlijkheid vergde immers de incidentele aanwezigheid van de heer. Daarnaast werden met de aan-

34 Tussen 1700 en 1795 werden in Amsterdam 229 vroedschappen benoemd. Van hen voerden 61 personen een heerlijke titel (inclusief niet-Hollandse heerlijkheden), waarbij vijf vroedschappen slechts als heer optraden, terwijl een familielid de eigenaar van de heerlijkheid was. D.J. Noordam berekende dat tussen 1660 en 1795 van 25 van de 274 Leidse vroedschappen een heerlijkheid bezaten. In Gouda was het percentage heren tussen 1700 en 1730 zeer laag, daarna klom het tot 25 procent in 1780. Met slechts twee families in de vroedschap die tussen 1700 en 1795 in bezit waren van heerlijkheden, was het percentage heren in de Hoornse vroedschap zeer laag. De Jong, *Met goed fatsoen*, 237; Kooijmans, *Onder regenten*, 175; D.J. Noordam, 'Leidenaren en hun buitenverblijven in de vroegmoderne tijd', in: J. de Jongste, J. Roding en B. Thijs, ed., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1999) 20.

TABEL 6 AANTAL HEERLIJKHEDEN VAN REGENTEN, INGEDEELD NAAR LANDSCHAP, 1650-1795

Landschap	Herkomst				
	Dordrecht	Amsterdam	Rotterdam	Haarlem	Leiden
Alblasserwaard	11	6	5	2	3
Amstelland	0	3	0	0	0
Land van Altena	2	0	4	1	0
Delfland	1	5	6	0	4
Eiland van Dordrecht	2	0	1	0	1
Land van Heusden	0	0	5	1	0
Hoeksche Waard	3	2	1	0	0
Krimpenerwaard	1	2	0	0	1
Langstraat	0	0	2	0	0
Lopikerwaard	1	2	0	0	0
Noorderkwartier	0	18	2	10	2
Land van Putten	5	2	3	0	0
Riederwaard	3	1	3	2	2
Rijnland	0	9	3	4	3
Schieland	1	0	3	0	0
Vijfherenlanden	0	1	3	0	0
Land van Voorne	2	1	1	3	13
Land van Woerden	1	2	0	0	0
Zwijndrechtse waard	5	0	3	0	1
Totaal	38	54	45	23	30

57

schaf van een heerlijkheid veelal huizen of landgoederen verhandeld. Om deze redenen kochten regenten graag heerlijkheden die dicht bij hun stad gelegen waren. Haarlemmers richtten zich op het Noorderkwartier, regenten uit Dordrecht op de Alblasserwaard, de Zwijndrechtse waard en het eiland van Dordrecht. Amsterdammers bezaten voornamelijk heerlijkheden in het Noorderkwartier en het Rijnland, Rotterdammers in Delfland en de Alblasserwaard. Diederik van Leyden, die de heerlijkheden op het eiland Voorne grotendeels opkocht, was verantwoordelijk voor het exceptioneel hoge aantal heerlijkheden van Leidse regenten in het land van Voorne. Op de Zeeuwse eilanden constateerde Dekker dezelfde relatie tussen bezit van heerlijkheden en nabijheid van steden.³⁵

35 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 143-144.

Het is dus niet verwonderlijk dat we in Hoorn (evenals Enkhuizen en Monnikendam) weinig bezitters van heerlijkheden aantreffen. West-Friesland werd in de late dertiende eeuw aan het graafschap Holland toegevoegd, waarbij de inwoners een grote mate van zelfbestuur ten deel viel. In dit gebied werden door de grafelijkheid slechts enkele heerlijkheden in leen uitgegeven. Toen de Staten in de jaren 1722-1731 de ene na de andere heerlijkheid te koop aanboden, waren het veelal de inwoners die de heerlijkheden hier opkochten. Slechts enkele heerlijkheden kwamen daardoor in particuliere handen. Kooijmans constatering dat het bescheiden aantal heerlijkheden in bezit van de relatief rijke Hoornse regenten duidt op een geringe belangstelling voor heerlijke goederen, gaat voorbij aan deze lokale factoren.³⁶

Hollandse steden als bezitters van heerlijkheden

58 Het aantal heerlijkheden in bezit van de steden nam geleidelijk toe, met name in de periodes 1650-1690 en 1720-1740 (grafiek 2). In tegenstelling tot de Zeeuwse steden Middelburg en Zierikzee, die in financiële moeilijkheden raakten, verkochten Hollandse steden geen heerlijkheden.³⁷ De steden verwierven er zelfs nog meer, toen de Staten van Holland hun heerlijkheden verkochten. Zoals bekend deden zij dit om hun greep op het omringende platteland te vergroten of inspraak te verkrijgen in het waterbeheer.³⁸ Steden waren erop uit economische activiteit naar de stad te trekken. Dit deden zij door verordeningen af te kondigen waarin allerlei bedrijvigheid op het omringende platteland aan banden werd gelegd. De steden konden echter alleen verordenen en handhaven als de stad de ambachtsheerlijkheid in handen had. Nadat Alkmaar in 1730 de heerlijkheid Akersloot van de Staten van Holland had gekocht, werd het veer hier stilgelegd. Reizigers moesten nu via Alkmaar reizen, wat tot gevolg had dat de lokale bedrijvigheid doodbloedde.³⁹ Het verwerven van heerlijkheden door een stad kon voor een naburige dorp desastreuze gevolgen hebben.

Vooraf in Schieland en in mindere mate in Rijnland verwierven de steden veel heerlijkheden. Omstreeks 1550 waren de Schielandse heren overwegend edelen, maar in 1700 was de adel hier geheel verdwenen en bezaten Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Schiedam, Gouda en Delft bijna alle heerlijkheden. De koopman Johan van der Veken had de heerlijkheden Nieuwerkerk, Capelle aan den IJssel en het slot van Capelle van de Zuid-Nederlandse edelman Karel de Ligne gekocht in 1612, tijdens het Twaalfjarig Bestand. In 1666 verkochten zijn nazaten deze heerlijkheden voor 74.000 gulden aan Gouda. Rotterdam kocht twee jaar later de heerlijkheid Kra-

³⁶ Kooijmans, *Onder regenten*, 175-176, 178.

³⁷ Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 137-138.

³⁸ H. van Nierop "'Het Quaede Regiment.'" De Hollandse edelen als ambachtsheren, 1490-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XCIII (1980) 439; I.H. Gosses, *Stadsbezit in grond en water gedurende de Middeleeuwen. Een historisch-oeconomische beschouwing* (Leiden, 1903).

³⁹ C.W. Bruinvis, *De ambachtsheerlijkheden van Alkmaar (Akersloot, Koedijk en Noordschermer-Schermerhorn-Westmijzen) 1730-1855* (s.l., 1904).

lingen van Johan Willem du Faget, erfgenaam van de Van Assendelfts voor 88.000 gulden. En de stad Schiedam kon in 1688 door het uitsterven van het geslacht Mathe- nesse de heerlijkheden Oud Mathenesse, Nieuw Mathenesse en het huis te Riviere kopen voor 13.400 gulden.

Burgers als heren

De groep ‘burgers’ staat voor een aantal verschillende subgroepen van wie de motie- ven om heerlijkheden te verwerven sterk uiteenliepen. Kooplieden, bankiers en koloniale bestuurders samen hielden slechts enkele heerlijkheden in bezit (doorgaans niet meer dan tien). Een bescheiden aantal voor deze kapitaalkrachtige groep, verge- leken met het veel hogere aantal heren-regenten.⁴⁰ Onder de ‘burgers’ bevonden zich ook leden van vermogende katholieke families die voor de Opstand al deel hadden uitgemaakt van het regentenpatriciaat en uitgesloten waren van openbare ambten. Een voorbeeld is het zeer vermogende geslacht De Nobelaer. Zacharias de Nobelaer, ambachtsheer in Grijsoord en in Meliszand en eigenaar van kasteel Blotinge onder Rijswijk, was vroedschap en schepen van Den Haag geweest in de jaren 1580.⁴¹ Ande- re voorbeelden zijn de families Van Nuysenburch, Grijph van Valckesteyn en Wit- tert. Deze katholieke families hadden deel uitgemaakt van het patriciaat van Delft, Dordrecht en Rotterdam.⁴² Waar kooplieden heerlijkheden vaak na enige tijd weer verkochten, vererfdn heerlijkheden in katholieke families vele generaties. Prak wees ook op sterke aristocratisering onder Leidse katholieke burgers, die zich land, heerlijkheden en buitenlandse titels aanschafden.⁴³ Een extra reden om heerlijkhe- den aan te houden moet er in gelegen hebben dat katholieke heren op konden optre- den als beschermers van hun geloofsgenoten.

Eind achttiende eeuw was er een opvallende toename van het aantal heerlijkheden in handen van een derde groep burgers, die we met de term ‘plattelandselite’ kunnen aanduiden: schouten, rentmeesters of rijke inwoners van heerlijkheden. Deze perso- nen kochten de heerlijkheid waarin zij zelf woonden of hun ambt uitoefenden. Nico- laas van der Pijl was schout van Lexmond en Achttienhoven. In 1729 kocht hij de heer- lijkheden Lexmond en Achttienhoven en Lakerveld van de Staten van Holland, die dit bezit gekocht hadden van de erfgenamen van de Brederodes.⁴⁴ Jan Thomas Grinwis kocht in 1724 voor 8800 gulden het Oudeland, de Oude Oostdijk, het Oude Nieuw- land en het West-Nieuwland van de Staten van Holland. Hij oefende zelf het secreta-

⁴⁰ Bij de heren waarvan ik het vermogen wist te traceren, trof ik onder de 25 rijksten vier kooplieden aan: Johan van der Veken, Jan Osy, Filips van der Giessen en Paulus Loot.

⁴¹ W. Kroon, ‘Een opzienbarend zeventiende-eeuws proces in de familie De Nobelaer’, *De Nederlandsche Leeuw*, LXX (1953) 102.

⁴² E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert (Wittert van Hoogland en Emiclaer, Wittert van Valkenburg, Wittert van Bloemendael, Wittert van der Aa) met de daaruit in vrouwelijke lijn gesproten familiën* (s.l., 1914), zie stamboom.

⁴³ Prak, *Gezeten burgers*, 140-141.

⁴⁴ Lakerveld kocht hij samen met Pieter van der Pijl en Cornelis Roels.

risambt en schoutsambt binnen zijn heerlijkheden uit en gebruikte een kamer in zijn eigen huis als rechtszaal. Zo kwam een groeiend aantal heerlijkheden in handen van lokale elites, al gaat het hier om kleine procentuele verschuivingen. Toch treffen we in de zeventiende eeuw dergelijke schout-heren niet aan. In Zeeland constateerde Dekker voor de tweede helft van de achttiende eeuw een gelijksoortige toename van het aantal heren dat voortkwam uit de plattelandsbevolking en zelf optrad als schout.⁴⁵

Conclusies

60 De groep Hollandse heren bestond rond 1500 voor het overgrote deel uit Hollandse edelen. Door uitsterven van Hollandse adellijke geslachten kwamen veel heerlijkheden in de vroegmoderne periode terecht bij buitenlandse en buitengewestelijke edelen. Deze deden hun Hollandse bezittingen meestal binnen enkele generaties van de hand. Zodoende kwamen steeds meer heerlijkheden in handen van patriciërs, burgers, steden en de Staten van Holland. Eind achttiende eeuw was de groep heren een gemêleerd gezelschap geworden van regenten, edelen, hoge ambtenaren, kooplieden, militairen en renteniers. Opvallend was een toename van het aantal heerlijkheden in handen van lokale bestuurders en rijke inwoners gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Het aankopen van heerlijkheden door leden van de plattelandselite werd door Dekker ook voor Zeeland geconstateerd.

Het verwerven van heerlijkheden door niet-edelen ontstond in de zestiende eeuw met hoge (Haagse) ambtenaren als Vincent Corneliszn en Cornelis Cuyck van Mierop. Het patriciaat begon pas met het kopen van heerlijkheden na 1600. Van een toenemende interesse voor heerlijkheden onder regenten in de tweede helft van de achttiende eeuw blijkt weinig, het bezit van heerlijkheden onder regenten bleef in deze periode constant. Er kwamen hooguit meer heerlijkheden op de markt na het verkopen van heerlijkheden door de Staten van Holland. Politieke factoren, zoals de stadhouderloze tijdperken 1650-1672 en 1702-1747, lijken op het verwerven van heerlijkheden door regenten niet van invloed te zijn geweest.

Het bezit van heerlijkheden onder Hollandse stedelijke elites hing nauw samen met lokale en regionale factoren, zoals nabijheid van steden en de mate van feodalisering van het platteland. Het maken van vergelijkingen tussen regenten van Hollandse steden op basis van het bezit van heerlijkheden, moet om deze reden met enige terughoudendheid worden benaderd.

Tussen 1500 en 1795 breidden regenten, steden en burgers hun heerlijkheden bezit sterk uit. Het patriciaat groeide evenals in Zeeland uit tot de grootste groep eigenaars. Regenten en hoge ambtenaren die veel heerlijkheden in leen hielden, zoals de Van Aerssens en de Van der Mijles, combineerden dit bezit met buitenlandse titels, kastelen, landgoederen of verfraaide stambomen. Sommige van deze geslachten zagen hun inspanningen 'beloond' door koning Willem I met een *erkenning* in de adelstand.

---

45 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 154-155.

Aangezien het aantal Hollandse regenten het aantal beschikbare heerlijkheden vele malen overtrof, bleven regenten met een heerlijkheid uiteraard een minderheid. Regenten in Amsterdam, Rotterdam en, opvallend genoeg, Dordrecht bezaten meer heerlijkheden dan hun collega's in Leiden, Gouda en Hoorn. De verschillen tussen regenten van Hollandse steden blijken zelfs dermate groot, dat de steekproeven van De Jong, Kooijmans en Prak voor het bezit van heerlijkheden niet bijzonder representatief genoemd kunnen worden. De stelling dat regenten weinig belangstelling zouden hebben gehad voor heerlijkheden is aan heroverweging toe. Het bezit van heerlijkheden onder de stedelijke aristocratieën was minder uitzonderlijk dan gedacht.

Maarten Prins

Lords of Holland

Ownership of seigneuries amongst nobles and regents in the county of Holland 1500-1795

62

In the Dutch Republic, the nobility of the county Holland steadily declined in numbers, until by 1795 as few as six families were left. As nobles held an overwhelming majority (eighty percent) of Holland's seigneuries at the beginning of the Dutch Revolt, this raises the question which families became the new owners during the seventeenth and eighteenth century. Although studies in this field have made frequent use of data regarding ownership of seigneuries, comprehensive research was lacking until now.

This article is based on data collection targeting all of Holland's seigneuries between 1500 and 1795. It argues that by 1795 Holland's seigneurs had evolved into a diverse group consisting of regents, nobles, merchants, wealthy citizens, office holders as well as local administrators. The regent class gradually emerged as the largest group, surpassing the nobles around 1720. Studies based on research in Gouda, Hoorn and Leiden have tended to play down the patrician share. However, regents holding seigneuries can be found especially in Amsterdam, Rotterdam and Dordrecht. As the total number of Holland's regents greatly exceeded the number of lordships, titled regents naturally remained a minority among their colleagues. Still, members of the bourgeois ruling elite owning seigneuries was not as unusual a phenomenon as has been suggested so far.

Drs. Maarten Prins (1973) studied early modern history at the University of Amsterdam and wrote articles about the eighteenth and nineteenth-century Van Foreest family and their country seat Nijenburg. He is employed in information and communication technology as an application manager and freelance web developer.

Haarlem, The Netherlands – maarten@maartenprins.nl

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

